

Marco Miotto

Ααουάσιμ και Θουγούρ

Το στρατιωτικό σύνορο του Χαλιφάτου στην ανατολική Μικρά Ασία*

Μετά την κατάκτηση της Συρίας και της Άνω Μεσοποταμίας από τους Άραβες δημιουργήθηκε μια ειδική στρατιωτική ζώνη κατά μήκος των νέων συνόρων του Χαλιφάτου με το Βυζαντινό Κράτος. Το μεγαλύτερο μέρος των περιοχών που αποτελούσαν το νέο σύνορο με το Βυζάντιο κατακτήθηκε στα χρόνια 636-640. Μέχρι το 640 οι μουσουλμάνοι είχαν φτάσει στη γραμμή Άδανα-Μοψουεστία-Γερμανίκεια-Σαμόσατα. Πιο ανατολικά, η κατάκτηση της Θεοδοσιούπολης το 653 και εκείνη της Μελιτηνής το 656-657 είχαν ως αποτέλεσμα την προς Βορρά μετακίνηση του συνόρου. Το σύνορο αυτό παρέμεινε σχεδόν αμετάβλητο για περίπου τρεις αιώνες, μέχρι δηλαδή τα μέσα του 10^{ου} αιώνα, οπότε ξεκίνησε η ανάκτηση από τους Βυζαντινούς της ανατολικής Μικράς Ασίας, με συνέπεια τη μετακίνηση προς Νότο και προς τα Ανατολικά του συνόρου του Βυζαντινού Κράτους με τις ισλαμικές πολιτικές οντότητες που είχαν αντικαταστήσει το πάλαι ποτέ ενιαίο ισλαμικό κράτος. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια αυτών των τριών αιώνων σημειώθηκαν μικρές αλλαγές στις ζώνες ελέγχου των δύο αντιπάλων. Αυτές οι αλλαγές αφορούσαν κυρίως οχυρά και μικρές πόλεις στα ανατολικότερα τμήματα της συνοριακής ζώνης, όπου πιο δύσκολα μπορεί να εντοπιστεί μια ευδιάκριτη και χρονικά σταθερή «γραμμή των συνόρων» απ' ό,τι στο δυτικό τμήμα του συνόρου. Στα ανατολικά πόλεις και οχυρά άλλαζαν συχνά χέρια και γνώριζαν αλώσεις και ανακτήσεις από τους δύο αντιπάλους, στο πλαίσιο ενός συνοριακού ανταγωνισμού που ανέπτυξε και ανέδειξε έναν δικό του, ειδικό, πόλεμο και έναν ξεχωριστό τρόπο του μάχεσθαι, επηρεάζοντας σημαντικά τη

* Το παρόν άρθρο αποτελεί ανεπτυγμένη μορφή της ανακοίνωσής μου με τίτλο «Ααουάσιμ και Θουγούρ. Το στρατιωτικό σύνορο του Ισλαμικού Κράτους (Χαλιφάτου) στην ανατολική Μικρά Ασία» που πραγματοποιήθηκε στις 23 Μαΐου 2015, στο πλαίσιο του ΛΣΤ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 22-24 Μαΐου 2015).

στρατιωτική και διοικητική δομή του βυζαντινού και του ισλαμικού κράτους στην περιοχή.

Η στρατιωτική ζώνη που δημιουργήθηκε από την ηγεσία του ισλαμικού κράτους είχε επιθετικό και αμυντικό χαρακτήρα και αναπτυσσόταν νότια του ορεινού συγκροτήματος του Ταύρου, από τα παράλια της Μεσογείου στην περιοχή της δυτικής Κιλικίας μέχρι την ενδοχώρα της ανατολικής Μικράς Ασίας στην περιοχή του Άνω Ευφράτη. Δεν επρόκειτο για μια συνεχόμενη, οχυρωμένη γραμμή, παρόμοια με τον ρωμαϊκό *limes*, αλλά για μια σειρά οχυρωμένων θέσεων (πόλεων και οχυρών) σε μεγάλη απόσταση, κατά κανόνα, μεταξύ τους¹.

Αυτές οι τοποθεσίες ονομάζονται στην αραβοϊσλαμική γραμματεία *ααουάσιμ* (*awāšim/عواصم*) και *θουγούρ* (*tuğūr/تغور*).

Οι αραβικές πηγές αναφέρουν πως κατά την υποχώρησή τους προς Βορρά οι Βυζαντινοί εκκένωσαν τις πόλεις και τα χωριά της Κιλικίας, απομάκρυναν τους κατοίκους τους και κατέστρεψαν όλες τις οχυρώσεις τους, έτσι ώστε οι μουσουλμάνοι να βρουν τη χώρα έρημη και να μη μπορέσουν να βασιστούν στους οικονομικούς πόρους μιας πλούσιας γεωργικής περιοχής για τον ανεφοδιασμό και τη συντήρηση των στρατευμάτων τους και ούτε να μπορέσουν να χρησιμοποιήσουν τις οχυρωμένες τοποθεσίες για στρατιωτικούς σκοπούς. Η τακτική της καμένης γης στις περιοχές νότια της οροσειράς του Ταύρου, την οποία οι Άραβες συγγραφείς αποδίδουν στον Ηράκλειο, είχε όντως αποτέλεσμα και συνέβαλε στην επιβράδυνση της ισλαμικής προέλασης². Δεν πρέπει να ξεχνούμε πως πάγια τακτική των μουσουλμάνων ηγετών ήταν να εξασφαλίσουν από τους κατοίκους των νεοκατακτηθεισών περιοχών την παροχή τροφίμων και χρημάτων μέσω της σύναψης ειδικών συνθηκών παράδοσης (*šulh*). Με αυτό τον τρόπο απαλλάσσονταν από την έγνοια της επιμελητείας και μπορούσαν να προχωρήσουν άμεσα και γρήγορα

¹ Την ίδια τακτική της αποφυγής άκαμπτης και σταθερής αμυντικής γραμμής υιοθέτησαν και οι Βυζαντινοί στην ανατολική Μικρά Ασία, τουλάχιστον μέχρι τον 11^ο αιώνα. Βλ. J. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, London 1999, σ. 62-65 (στο εξής: J. Haldon, *Warfare, State and Society*).

² Για μια αξιολόγηση της τακτικής αυτής βλ. W. E. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge 1992, σ. 147-151, 157-158, και ιδιαίτερα 237-256 (στο εξής: W. E. Kaegi, *Islamic Conquests*). – W. Treadgold, *Byzantium and Its Army 284-1081*, Stanford 1995, σ. 206-207 (στο εξής: W. Treadgold, *Byzantium and Its Army*). – M. Miotto, *Η ισλαμική κατάκτηση της Συρίας. Πώς και γιατί το Βυζάντιο έχασε την Ανατολή του*, Αθήνα 2007, σ. 124-130 (στο εξής: M. Miotto, *Η ισλαμική κατάκτηση της Συρίας*).

σε νέες κατακτήσεις, μην αφήνοντας στον υποχωρούντα εχθρό τον απαραίτητο χρόνο να ανασυνταχθεί³.

Δημιουργήθηκε έτσι ουδέτερη ή, ορθότερα, νεκρή ζώνη (buffer zone) ανάμεσα στις περιοχές που βρίσκονταν ακόμη υπό βυζαντινό έλεγχο και εκείνες, τις πλούσιες και πυκνά κατοικημένες, που είχαν πρόσφατα κατακτήσει οι μουσουλμάνοι.

Οι αραβικές πηγές αναφέρουν ότι, όταν οι μουσουλμάνοι εξαπέλυαν επιδρομές κατά των βυζαντινών εδαφών, οι Βυζαντινοί άφηναν στρατιωτικά αποσπάσματα στη νεκρή ζώνη, τα οποία «κρυμμένα κοντά στα ερειπωμένα οχυρά» έστηναν ενέδρες στους μουσουλμάνους πολεμιστές που είχαν αργοπορήσει, μένοντας αποκομμένοι από τον κύριο όγκο του στρατού. Φαίνεται λοιπόν ότι από νωρίς οι Βυζαντινοί θεώρησαν σκόπιμο να αποφεύγονται μεγάλες μάχες εκ παρατάξεως με τους μουσουλμάνους και να περιορίζονται σε αιφνιδιαστικές επιθέσεις κατά μικρών εχθρικών μονάδων με σκοπό, αφενός την ανάκτηση της λείας και ενδεχομένων χριστιανών αιχμαλώτων, αφετέρου τη φθορά των δυνάμεων του αντιπάλου⁴. Οι επιδρομές χρησίμευαν επίσης για τη συλλογή πληροφοριών σχετικά με τη στρατιωτική κατάσταση και τις δυνάμεις του εχθρού⁵. Όμως, πέρα από αυτή την πρώιμη μορφή του κατά παραδρομή πολέμου, οι Βυζαντινοί πραγματοποιούσαν οργανωμένες επιθέσεις, ακόμη και σε μεγάλη κλίμακα, κατά των ισλαμικών περιοχών, πράγμα που καθιστούσε επιτακτική για τους μουσουλμάνους τη δημιουργία ενός αποτελεσματικού αμυντικού συστήματος στις παραμεθόριες περιοχές⁶. Αυτό το σύστημα αποτελούνταν από μια

³. Βλ. τα λήμματα «Amān» (J. Schacht), στο *Encyclopaedia of Islam*, 2^η έκδοση, τ. I-XIII, Leiden 1986-2004 (στο εξής: *E.I.*), τ. I, σ. 429-430 και «Ṣulḥ» (M. Athar Ali), τ. IX, σ. 845-846. – F. M. Donner, *The Early Islamic Conquests*, Princeton, NJ 1981, σ. 129, 240 κ.ε. – M. Miotto, *Η ισλαμική κατάκτηση της Συρίας 75 κ.ε. και στις σελίδες 137-141*, όπου παρατίθεται το αραβικό κείμενο της συνθήκης παράδοσης (ṣulḥ) της Δαμασκού στους μουσουλμάνους με μετάφραση στα Ελληνικά.

⁴. Οι πρώτες εφαρμογές αυτής της τακτικής έγιναν κατά τη δεύτερη περίοδο της ισλαμικής κατάκτησης της Συρίας, μετά τη βυζαντινή ήττα στη μάχη του Yarmūk (Αύγουστος 636). Μάλιστα ο ίδιος ο αυτοκράτορας Ηράκλειος έδωσε εντολή στους στρατηγούς του να αποφεύγουν μεγάλες συγκρούσεις σε ανοιχτό πεδίο με τους μουσουλμάνους. Βλ. M. Miotto, *Η ισλαμική κατάκτηση της Συρίας 104*, όπου αναφέρονται οι σχετικές πηγές (βυζαντινές, αραβικές και συριακές).

⁵. F. Dvornik, *Origins of Intelligence Services. The Ancient Near East, Persia, Greece, Rome, Byzantium, the Arab Muslim Empires, the Mongol Empire, China, Muscovy*, New Brunswick, NJ 1974 (ανατ. Ann Arbor, MI 2001), σ. 140.

⁶. Όπως οι επιθέσεις κατά της Μελιτηνής (Malatya) του έτους Εγίρας 123 (740-741) και του 133 (750-751), η επίθεση κατά της Γερμανίκειας (Mar'aš) και εκείνη που είχε ως έμβαση την κατάληψη και την καταστροφή του al-Ḥadaḡ, αμφότερες επί χαλιφείας του Marwān ibn Muḥammad (744-750), οι επιτυχείς επιθέσεις κατά της Ζάπετρας (Zibaṭra) που καταλήφθηκε και καταστράφηκε δύο φορές από τους Βυζαντινούς, την πρώτη

πρώτη, εσωτερική γραμμή μεγάλων οχυρωμένων πόλεων, αποκαλούμενων *ααουάσιμ*, και από μια δεύτερη, εξωτερική γραμμή οχυρωμένων πόλεων και οχυρών που λέγονταν *θουγούρ*.

Στη μεσαιωνική αραβοϊσλαμική ιστοριογραφία επικράτησε η αφήγηση που αποδίδει στον αββασίδα χαλίφη Hārūn al-Rašīd (789-809) τη δημιουργία ξεχωριστής διοικητικής και στρατιωτικής περιοχής στα σύνορα με το Βυζάντιο. Κατά τον al-Balāḍurī (έτος θανάτου 892) ο Hārūn al-Rašīd, όταν έγινε χαλίφης, δημιούργησε μια ειδική περιοχή, την οποία ονόμασε *ααουάσιμ*, αποσπώντας μερικές πόλεις από το *ḡund* του Qinnasrīn (Χάλκισ), τη βορειότερη δηλαδή διοικητική περιφέρεια της Συρίας⁷. Ο al-Balāḍurī προχωρεί στην ερμηνεία του όρου αυτού, γράφοντας πως αυτές οι πόλεις ονομάστηκαν *ααουάσιμ*, δηλαδή «προστάτιδες», επειδή πρόσφεραν καταφύγιο και ανάπαυση στους πολεμιστές που συμμετείχαν στις τακτικές ετήσιες επιδρομές στα βυζαντινά εδάφη, «και εκεί οι μουσουλμάνοι ήταν ασφαλείς και προστατευμένοι»⁸.

Στην πραγματικότητα αυτές οι πόλεις, όλες ισχυρά οχυρωμένες, λειτουργούσαν ήδη από τα πρώτα χρόνια της ισλαμικής κατάκτησης ως ειδικά διοικητικά και στρατιωτικά κέντρα, δεδομένης της γειτνιάσής τους με τις βυζαντινές περιοχές της ανατολικής Μικράς Ασίας, και η απόφαση του Hārūn al-Rašīd σκόπευε στη διοικητική διευθέτηση της περιοχής στο πλαίσιο μιας γενικής αναδιοργάνωσης του αραβοβυζαντινού συνόρου. Η νεότερη έρευνα δεν αναγνωρίζει στα *θουγούρ* και στα *ααουάσιμ* κάποια ξεχωριστή διοικητική ιδιότητα και υποστηρίζει πως πρόκειται μόνο για ένα ζήτημα ονοματοδοσίας, χωρίς κανένα αντίκρισμα σε διοικητικό επίπεδο, δηλαδή δεν υπήρχε καμία επαρχία

φορά επί της χαλιφείας του Walid ibn Yazīd (743-744) και τη δεύτερη επί της χαλιφείας του al-Manṣūr (754-775). al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I-II, έκδ. Ṣalāḥ al-Dīn al-Munaḡḡid, al-Qāhira (Κάιρο) 1956 (στο εξής: al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*), τ. I, σ. 222, 224, 226, 228.

⁷ al-Ṭabarī, *Ta'riḥ*, τ. I-V, έκδ. Dār al-Kitāb al-'Ilmiyya, Bayrūt (Βηρυτός) 1986 (στο εξής: al-Ṭabarī, *Ta'riḥ*), τ. II, σ. 446. – al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 156. Για το *ḡund* του Qinnasrīn βλ. M. Canard, *Histoire de la dynastie des Ḥamdanides de Jazīra et de Syrie*, τ. I (ο μοναδικός ωστόσο γιατί δεν ακολούθησαν άλλοι τόμοι) [Publications de la Faculté des Lettres d'Alger, Pième série, tome XXI], Alger 1951, σ. 231 κ.ε. (στο εξής: M. Canard, *Ḥamdanides*). Γενικότερα για το σύστημα των *aḡnād* (πληθ. του *ḡund*) βλ. το λήμμα «Ḍjund» (D. Sourdel, στο *E.I.*², τ. III, σ. 601-602. – Ph. Hitti, *History of the Arabs*, London 1943³, σ. 154.

⁸ al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 156 (لأن المسلمين يعتصمون بها) (فتعصمهم وتمنعهم إذا انصرفوا من غزوهم وخرجوا من الثغور).

των ααουάσιμ ή των θουγούρ, αλλά έτσι ονομάζονταν τα βορειότερα τμήματα των επαρχιών της Συρίας και της Τζαζίρας⁹.

Παρά το όνομα, που τονίζει τον αμυντικό τους χαρακτήρα, ο ρόλος των ααουάσιμ ήταν κυρίως εκείνος της παροχής επιμελητειακής υποστήριξης στα ισλαμικά στρατεύματα, που προοριζόνταν για επιθέσεις -επιδρομές ή εκστρατείες- κατά των Βυζαντινών. Αυτό ισχύει προπαντός από τα τέλη του 7^{ου} αιώνα και ύστερα, όταν πια το σύνορο με τα βυζαντινά εδάφη είχε μετακινηθεί βορειότερα.

Βέβαια, μέχρι τα μέσα του 7^{ου} αιώνα, δηλαδή πολύ πριν τη διοικητική μεταρρύθμιση του Hārūn al-Rašīd, οι πόλεις αυτές βρίσκονταν στην πρώτη γραμμή του βυζαντινού μετώπου και γι' αυτό έπρεπε να είναι σε θέση, όχι μόνο να παρέχουν υποστήριξη στους άνδρες που εκστράτευαν στη Μικρά Ασία, αλλά επίσης να προστατεύουν τα ισλαμικά εδάφη από τις βυζαντινές επιθέσεις. Γι' αυτό σε όλες αυτές τις πόλεις τοποθετήθηκαν ισχυρές φρουρές αμέσως μετά την κατάκτησή τους από τους μουσουλμάνους. Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε από τον στρατηγό Abū 'Ubayda, που πέθανε το 639, για την προστασία μικρών περιοχών έξω από τις σημαντικότερες πόλεις της βόρειας Συρίας. Αυτές οι περιοχές ονομάζονται στις αραβικές πηγές «*al-nawāhī al-miḥawwafa*» (النواحي المخوفة), δηλαδή «τα φοβισμένα περίχωρα», επειδή ήταν περισσότερο αδύναμες και εκτεθειμένες στον κίνδυνο εχθρικών επιθέσεων¹⁰.

Σύμφωνα με τον al-Balāḍurī¹¹ οι πόλεις ααουάσιμ ήταν, από δυτικά προς ανατολικά, η Anṭākya (η Αντιόχεια)¹², το Tizīn¹³, το Qūrus (η Κύρρος)¹⁴, το Manbiḡ (η Ιεράπολη)¹⁵, το Dulūk (η Δολίχη)¹⁶, και το

⁹. Βλ. M. Bonner, *The Naming of the Frontier: Awāsim, Thughūr, and the Arab Geographers*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 57.1 (1994) 17-24, σ. 18.

¹⁰. al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 177. Πιο συγκεκριμένα, ο Abū 'Ubayda τοποθέτησε φρουρές σε διάφορες τοποθεσίες, οι οποίες δεν κατονομάζονται στις πηγές, εκτός από το Manbiḡ, το Dulūk και το Ra'ḅān. Ο συνεχής φόβος των μουσουλμάνων κατακτητών για πιθανές βυζαντινές επιθέσεις είναι ακόμη μια απόδειξη της μη κατάρρευσης των βυζαντινών δυνάμεων μετά τη μάχη του Yarmūk. Γι' αυτό βλ. M. Miotto, *Η ισλαμική κατάκτηση της Συρίας* 104 κ.ε.

¹¹. al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 156.

¹². Για την Αντιόχεια κατά τους πρώτους αιώνες της ισλαμικής εποχής βλ. G. Le Strange, *Palestine under the Moslems. A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500*, London 1890, σποράδην (στο εξής: G. Le Strange, *Palestine*). - R. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale* [Bibliothèque archéologique et historique du Service des Antiquités et des Beaux-Arts en Syrie IV], Paris 1927, σποράδην (στο εξής: R. Dussaud, *Topographie historique*). - M. Canard, *Hamdanides* 227-228. - Λήμμα «Anṭākiya» (M. Streck - H. A. R. Gibb), στο *E.I.*², τ. I, σ. 516-517.

¹³. Βλ. G. Le Strange, *Palestine* 36, 547. - R. Dussaud, *Topographie historique* 225-227, 244, 435. - M. Canard, *Hamdanides* 224, 226, 230.

¹⁴. Βλ. G. Le Strange, *Palestine* 36, 380, 498. - R. Dussaud, *Topographie historique* 471. - M. Canard, *Hamdanides* 231.

Ra'ḅān¹⁷. Άλλοι συγγραφείς¹⁸ προσθέτουν σε αυτό τον κατάλογο και άλλες πόλεις, οι σημαντικότερες των οποίων είναι το Bālis (η Βαρβαλισσός)¹⁹, το Baḡrās (οι Πάγραι)²⁰ και το Sumaysāt (τα Σαμόσατα)²¹. Πρωτεύουσα της περιοχής των *ααουάσιμ* ήταν το Manbiḡ (Ιεράπολη)²².

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η γραμμή των *ααουάσιμ* αντιστοιχεί στο βορειότερο όριο της ισλαμικής προέλασης κατά την πρώτη φάση των ισλαμικών κατακτήσεων στη Συρία και το Ιράκ (έτη 636-645). Με τη μετακίνηση προς Βορρά του συνόρου, αυτές οι πόλεις βρέθηκαν στα μετόπισθεν και έτσι καθιερώθηκε ο ρόλος τους ως κέντρων υποστήριξης και ανεφοδιασμού των νέων προκεχωρημένων ισλαμικών θέσεων στην ανατολική Μικρά Ασία και στην Αρμενία, που αποτελούσαν τη δεύτερη γραμμή του στρατιωτικού συνόρου του ισλαμικού κράτους.

Αυτή η δεύτερη γραμμή αποτελούνταν από εκείνες τις πόλεις, κωμοπόλεις και οχυρά, που ονομάζονται στην αραβοισλαμική γραμματεία *θουγούρ*, λέξη που θα μπορούσε να μεταφραστεί ως «τα ρήγματα» ή «τα περάσματα»²³.

¹⁵. Βλ. G. Le Strange, *Palestine* 36, 39, 42, 500. – R. Dussaud, *Topographie historique* 450 κ.ε., 462, 468, 470, 474 κ.ε. – M. Canard, *Hamdanides* 233-234. – Λήμμα «Manbidj» (N. Eliséeff), στο *E.I.*², τ. VI, σ. 377-383.

¹⁶. Βλ. G. Le Strange, *Palestine* 36, 386-387, 438. – R. Dussaud, *Topographie historique* 434, 445, 472, 478 κ.ε., 519. – M. Canard, *Hamdanides* 232. – Λήμμα «Dulūk» (D. Sourdel), στο *E.I.*², τ. II, σ. 624.

¹⁷. Βλ. G. Le Strange, *Palestine* 36, 517.

¹⁸. Ibn Ḥurradāḡbih (Ibn Khordadhbih), *Kitāb al-masālik wa 'l-mamālik*, έκδ. M. J. de Goeje [Bibliotheca Geographorum Arabicorum VI], Leiden 1889, σ. 75 (στο εξής: Ibn Ḥurradāḡbih, *Kitāb al-masālik wa 'l-mamālik*). – Ibn Ḥawqal, *Kitāb surat al-arḍ* (με τον τίτλο *Kitāb al-masālik wa 'l-mamālik*), έκδ. M. J. de Goeje [Bibliotheca Geographorum Arabicorum II], Leiden 1873, σ. 108, 119 και έκδ. Dār Maktaba al-Ḥayāt, Bayrūt 1992, σ. 153, 165. – Ibn Šaddād, *al-A'lāq al-ḥaḡira*, έκδ. D. Sourdel, Dimasq (Δαμασκός) 1953, σ. 9. – Yāqūt, *Mu'ḡam al-buldām*, τ. I-V, Bayrūt 1977 (στο εξής: Yāqūt, *Mu'ḡam al-buldām*), στα αντίστοιχα ονόματα των πόλεων.

¹⁹. Βλ. G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur*, Cambridge 1905 (ανατ. στη σειρά *Islamic Geography* 85, έκδ. F. Sezgin, Frankfurt am Main 1993), σ. 107 (στο εξής: G. Le Strange, *Eastern Caliphate*). – Του ιδίου, *Palestine* 26, 27, 36, 39, 417. – R. Dussaud, *Topographie historique* 427 κ.ε. – M. Canard, *Hamdanides* 88. – Λήμμα «Bālis» (J. Sourdel-Thomine), στο *E.I.*², τ. I, σ. 789-790.

²⁰. Βλ. G. Le Strange, *Palestine* 36, 38, 42, 71, 407. – R. Dussaud, *Topographie historique* 433-436, 438. – M. Canard, *Hamdanides* 223. – Λήμμα «Baḡrās» (Cl. Cahen), στο *E.I.*², τ. I, σ. 909-910.

²¹. Βλ. G. Le Strange, *Eastern Caliphate*. – Του ιδίου, *Palestine* 26, 27, 39, 78, 539. – M. Canard, *Hamdanides* 265-266. – Λήμμα «Sumaysāt» (C. P. Haase), στο *E.I.*², τ. IX, σ. 871-872.

²². al-Balāḡurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 156.

²³. Ο Kaegī επισημαίνει το ενδεχόμενο τα *θουγούρ* να δημιουργήθηκαν ως αντιστάθμισμα των βυζαντινών *κλεισουργών*, αν και ο ίδιος τονίζει πως πρόκειται για δε-

Τα περισσότερα θουγούρ ήταν οχυρά, συνήθως σε στρατηγικά σημεία της παραμεθόριας περιοχής, κοντά στα περάσματα στις οροσειρές του Ταύρου και του Αντίταυρου. Από εκεί οι μουσουλμάνοι ήλεγχαν τις κινήσεις του εχθρού, όντας έτοιμοι να τις εμποδίζουν, και παράλληλα διευκόλυναν και υποστήριζαν τις κινήσεις των δικών τους στρατευμάτων.

Όστος τα θουγούρ συμπεριελάμβαναν και πόλεις μεγάλες, όπως η Ταρσός (Tarsūs)²⁴, ίσως η σημαντικότερη απ' όλες, τα Άδανα (Adana)²⁵, η Μουφουεστία (al-Maṣṣīsa)²⁶, η Ανάζαρβος (‘Ayn Zarba)²⁷, η Γερμανίκεια (Mar‘aš)²⁸, η Σωζόπετρα (Zibaṭra)²⁹, η Μελιτηνή (Malatya)³⁰ και το Kaysūm³¹.

Τα θουγούρ σχημάτιζαν μια γραμμή, που ουσιαστικά ακολουθούσε το ανάγλυφο της νοτιοανατολικής Μικράς Ασίας, καλύπτοντας την πεδιάδα της Κιλικίας και τα υψίπεδα της βόρειας Συρίας και του βορείου Ιράκ (αλ-Τζαζίρα, στα Αραβικά)³², καθώς και την κοιλάδα του Άνω Ευφράτη.

Οι Άραβες ιστορικοί και γεωγράφοι χωρίζουν τα θουγούρ σε συριακά θουγούρ και βορειοϊρακινά θουγούρ, αντιστοιχώντας τις

λεαστική υπόθεση (*it is tempting to assume*) που προϋποθέτει πως τα θουγούρ όντως δημιουργήθηκαν κατά την αββασιδική εποχή και ότι δεν υπήρχαν προηγουμένως. W. E. Kaegi, *Islamic Conquests* 242.

²⁴ Βλ. G. Le Strange, *Palestine* 26, 27, 37, 38, 62, 63, 82, 377, 378, 418. – C. E. Bosworth, Abū ‘Amr ‘Uthmān Al-Ṭarsūsī’s *Siyar al-Thughūr* and the Last Years of the Arab Rule in Tarsus (Fourth/Tenth Century), *Graeco-Arabica* 5 (1993) 183-195 (στο εξής: C. E. Bosworth, Al-Ṭarsūsī’s *Siyar al-Thughūr*). – Λήμμα «Tarsūs» (C. E. Bosworth), στο *E.I.*², τ. X, σ. 306-307.

²⁵ Βλ. G. Le Strange, *Palestine* 26-27, 37-38, 63, 382. – M. Canard, *Ḥamdānides* 281. – Λήμμα «Adana» (Fr. Taeschner), στο *E.I.*², τ. I, σ. 182-184.

²⁶ Βλ. G. Le Strange, *Palestine* 26, 27, 37, 38, 62, 63, 78, 82, 505. – R. Dussaud, *Topographie historique* 306. – M. Canard, *Ḥamdānides* 281 (με άλλη φωνηεντοποίηση: Miṣṣīsa). – Λήμμα «al-Maṣṣīsa» (E. Honigmann), στο *E.I.*², τ. VI, σ. 774-779.

²⁷ Βλ. G. Le Strange, *Palestine* 27, 37, 82, 387. – M. Canard, *Ḥamdānides* 280. – Λήμμα «‘Ayn Zarba» (M. Canard), στο *E.I.*², τ. I, σ. 789-790.

²⁸ Βλ. G. Le Strange, *Palestine* 26, 37-39, 63, 82, 502. – R. Dussaud, *Topographie historique* 445, 464, 469, 478. – M. Canard, *Ḥamdānides* 270, 272 κ.ε. – Λήμμα «Mar‘aš» (E. Honigmann), στο *E.I.*², τ. VI, σ. 505-508.

²⁹ Βλ. G. Le Strange, *Palestine* 62, 553. – M. Canard, *Ḥamdānides* 267.

³⁰ Βλ. G. Le Strange, *Palestine* 26, 27, 38, 63, 78, 499. – M. Canard, *Ḥamdānides* 262. – Λήμμα «Mar‘aš» (E. Honigmann), στο *E.I.*², τ. VI, σ. 230-231.

³¹ Βλ. G. Le Strange, *Palestine* 408, 475. – R. Dussaud, *Topographie historique* 478 κ.ε (όπου γράφεται Keisoun). – M. Canard, *Ḥamdānides* 269.

³² Στην αραβοϊσλαμική γραμματεία «αλ-Τζαζίρα» ονομάζεται η περιοχή ανάμεσα στους ποταμούς Ευφράτη και Τίγρη, βόρεια της ιρακινής πόλης Tikrīt. Βλ. G. Le Strange, *Eastern Caliphate* 86-126. – M. Canard, *Ḥamdānides* 75-143. – Του ίδιου, λήμμα «al-Djazira», στο *E.I.*², τ. II, σ. 523-524.

στρατιωτικές περιοχές με τα γεωγραφικά και διοικητικά διαμερίσματα που βρίσκονταν αμέσως νοτιότερά τους. Έτσι τα *θουγούρ* που βρίσκονταν βόρεια της Συρίας ονομάζονται *συριακά θουγούρ* (al-ṭuḡūr al-šāmiyya/الثغور الشامية), ενώ αυτά που βρίσκονται βόρεια της Τζαζίρας ονομάζονται *τζαζιραϊκά θουγούρ* (al-ṭuḡūr al-ǧazariyya/الثغور الجزرية)³³.

Ο Qudāma al-Baǧdādī (10^{ος} αι.) προσθέτει μια τρίτη κατηγορία, εκείνη των *θουγούρ της περιοχής των Μπακρ* (al-ṭuḡūr al-bakriyya), που αντιστοιχεί στο βορειότερο τμήμα της αλ-Τζαζίρας. Ο Qudāma al-Baǧdādī διαχωρίζει επίσης τα *θουγούρ* σε *χερσαία* (barriyya) «που είναι κοντά στη χώρα του εχθρού από την πλευρά τη ξηράς» και *παραθαλάσσια* (baḥriyya) «που είναι κοντά στη χώρα του εχθρού από την πλευρά της θάλασσας». Ο ίδιος αναφέρει τα ετήσια έξοδα για τη διαχείρισή τους (100.000 δηνάρια μόνο για τα συριακά *θουγούρ*), και για άλλα, όπως γράφει: για τη μέριμνα, τον σιτισμό, τα παρατηρητήρια (maḡāqib), τις φρουρές (ḥaras), τους κατασκόπους (fawāḥir), τους έφιππους αγγελιοφόρους (rakkāda), τους υπεύθυνους για τη φύλαξη των περασμάτων στα βουνά (muwakkalūn bi-l-dubūr) και των διαβάσεων στα ποτάμια (maḥāyad), για τα οχυρά, και άλλα παρόμοια. Τα έξοδα για τη διεξαγωγή των ετησίων θερινών και χειμερινών επιδρομών ανέρχονταν σε περίπου 200.000 δηνάρια ετησίως³⁴.

Οι πηγές που αναφέρουν τις περισσότερες τοποθεσίες των *θουγούρ* είναι ο Qudāma al-Baǧdādī και ο al-Balāḍurī.

Ο πρώτος γράφει πως τα *θουγούρ* της Συρίας ήταν τα: Ṭarsūs, Aḍana, al-Maṣṣiṣa, ‘Ayn Zarba, al-Kanīsa, al-Hārūniyya, Baysān και Niqābulus. Εκείνα της αλ-Τζαζίρα ήταν τα: Maḡ‘aš, al-Ḥadaṭ, Zibaṭra – «που καταστράφηκε στις ημέρες του al-Mu‘taṣim [833-842]»-, Ḥiṣn Ṭabarǧā, Ḥiṣn Ḥusayniyya, Ḥiṣn Banī al-Mu‘min, Ḥiṣn Ibn Raḥwān, Kaysūm, Ḥiṣn Manṣūr, Šimšāṭ³⁵ και Malaṭya, ενώ εκείνα της περιοχής

³³. Οι δύο όροι χρησιμοποιούνται σχεδόν απ’ όλους τους συγγραφείς της αραβοϊσλαμικής μεσαιωνικής γραμματείας και απαντώνται σε πολλές δεκάδες έργα. Στο δε έργο *Kitāb futūḥ al-buldān* του al-Balāḍurī υπάρχουν δύο ξεχωριστά κεφάλαια για τα *θουγούρ*, το πρώτο για τα *συριακά θουγούρ* με τον τίτλο «al-Ṭuḡūr al-šāmiyya» (τ. I, σ. 194-203), και το δεύτερο για τα *τζαζιραϊκά θουγούρ* με τίτλο «al-Ṭuḡūr al-ǧazariyya» (τ. I, σ. 219-229). Βλ. επίσης το λήμμα «al-Ṭuḡūr» (J. D. Latham), στο *E.I.*², τ. X, σ. 446-449.

³⁴. Qudāma ibn Ḡa‘far al-Baǧdādī (Abū’ l-Faraj), *Kitāb al-ḥarāǧ*, έκδ. M. J. de Goeje [Bibliotheca Geographorum Arabicorum VI], Leiden 1889, σ. 253 (στο εξής: al-Baǧdādī, *Kitāb al-ḥarāǧ*).

³⁵. Το Šimšāṭ (τα Αρσαμύσατα) δεν πρέπει να συγχέεται με το Sumaysāṭ (τα Σαμύσατα), μεγαλύτερη πόλη που βρίσκεται νοτιότερα και συγκαταλέγεται από τον ίδιο τον Qudāma al-Baǧdādī στα *θουγούρ* της περιοχής των Μπακρ, ενώ οι περισσότεροι συγγραφείς το αναφέρουν ως ένα εκ των *ασουάσιμ*.

των Μπακρ ήταν τα: Sumaysāt, Ḥanā (ή αλλιώς Ḥanī), Malkayn (ή αλλιώς Malkīn), al-Kilis, Ḥawarān και Qālīqalā³⁶.

Εκτενέστερος είναι ο κατάλογος των θουγούρ του al-Balāḍurī: al-Maṣṣiṣa, al-Muṭaqqab, Qaṭarḡāš, Mūra, Baḡrās, ‘Aqaba al-Nisā’, Ġisr al-Walīd, Aḍana, al-Qaṣr ‘alā al-Sayhān, Ṭarsūs, al-Ḥadaṭ, Sīsiyya, Tall Ġubayr, Dū ‘l-Kilā’, Kanīsa al-Ṣulḥ, Marḡ Ḥusayn, Ḍamālu, ‘Ayn Zarba, al-Ḥārūniyya, Kanīsa al-Sawdā’ (θουγούρ της Συρίας) και Ṣimšāt, Ḥiṣn Kamḥ, Malatya, Mar‘aš, Ḥiṣn al-Ḥadaṭ, Rahwa Mālik, Marḡ ‘Abd al-Wahīd, Zibaṭra και Ḥiṣn Mansūr (θουγούρ της αλ-Τζαζίρα)³⁷.

Όπως βλέπουμε υπάρχουν μερικές διαφορές ανάμεσα στα δύο κείμενα: ο al-Balāḍurī δεν συμπεριλαμβάνει το Qālīqalā (τη Θεοδοσιούπολη, το μετέπειτα Ερζερούμ) ανάμεσα στα θουγούρ, ενώ το αναφέρει στο έργο του ως πόλη της Αρμενίας (Armīniyya/أرمينية) που κατακτήθηκε από τους μουσουλμάνους³⁸.

Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι ούτε ο Qudāma al-Baḡdādī, ούτε ο al-Balāḍurī αναφέρουν το θουγούρ του Ḥiṣn al-Ṣaqāliba (Το Οχυρό των Σλάβων), ούτε εκείνο του Lū‘lū‘a (το Λούλον) που βρίσκονταν στην πρώτη γραμμή του συνόρου και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στις αραβοβυζαντινές συγκρούσεις³⁹.

Παρατηρείται πως η λέξη *ḥiṣn* (حصن), που στα αραβικά σημαίνει «οχυρό, φρούριο», συναντάται σε πολλά ονόματα των θουγούρ και φανερώνει τις μικρότερες τοποθεσίες που αποτελούνταν από ένα οχυρό. Τα περισσότερα από αυτά τα οχυρά κατασκευάστηκαν από τους μουσουλμάνους και φέρουν ονόματα που σχετίζονται με μουσουλμάνους ηγέτες ή πολεμιστές που πολέμησαν ή και πέθαναν εκεί ή με

³⁶. al-Baḡdādī, *Kitāb al-ḥarāḡ* 253-254.

³⁷. al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 194-203, 219-229.

³⁸. al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 234-235.

³⁹. al-Ṭabarī, *Ta’rīḥ*, τ. IV, σ. 677, όπου γράφει ότι το οχυρό κατακτήθηκε από τον μουσουλμάνο στρατηγό Ṣurāḥīl ibn Mu‘min ibn Zā‘ida το έτος Εγίρας 190 (27 Νοεμβρίου 805 – 16 Νοεμβρίου 806) και τ. V, σ. 185, όπου αναφέρει την παράδοση του Lū‘lū‘a στους μουσουλμάνους μετά από πολιορκία το έτος Εγίρας 217 (7 Φεβρουαρίου 832 – 26 Ιανουαρίου 833). Το Ḥiṣn al-Ṣaqāliba και το Lū‘lū‘a αναφέρονται και από τον Ibn Ḥurradāḍbih, *Kitāb al-masālik wa ‘l-mamālik* 100, 110, και, μόνο το Lū‘lū‘a, από τον Yāqūt, *Mu‘ḡam al-buldām*, τ. V, σ. 26-27, καθώς και από πολλούς άλλους μεταγενέστερους συγγραφείς, πάντα ως δύο ξεχωριστές τοποθεσίες που βρίσκονται στην ίδια περιοχή (τα βουνά της βόρειας Κιλικίας). Παρόλα αυτά ο Ramsay ταυτίζει το Lū‘lū‘a με το Ḥiṣn al-Ṣaqāliba: «Loulon, called Sakaliba or Hisn Assakaliba by the Arabs», W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor* [Royal Geographical Society – Supplementary Papers IV], London 1890, σ. 351 (στο εξής: W. M. Ramsay, *Historical Geography*). Βλ. επίσης A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τ. I: *La dynastie d’Amorium (820-867)*, εκδ. H. Grégoire - M. Canard [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae-I], Bruxelles 1935, σ. 117-118 (στο εξής: A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*). – M. Canard, *Hamdanides* 284.

κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης τοποθεσίας. Τέτοιες είναι οι περιπτώσεις του Rahwa Mālik (Η Ανάπαυλα του Μάλικ), που οφείλει το όνομά του στο γεγονός ότι το έτος Εγίρας 46 (666-667) ο στρατηγός Mālik ibn ‘Abdallāh al-Ḥaṭ’amī, κατά την επιστροφή του από μια επιτυχή επιδρομή σε βυζαντινό έδαφος, στρατοπέδευσε σε εκείνη την τοποθεσία για τρεις μέρες, κατά τη διάρκεια των οποίων μοίρασε τη λεία ανάμεσα στους στρατιώτες⁴⁰, του Marḡ ‘Abd al-Wahīd (Ο Κάμπος του Ααμπντου-λ-ουαχίντ), του Marḡ Ḥusayn (Ο Κάμπος του Χουσάιν) και εκείνη του Tall Ḡubayr (Ο Λόφος του Τζουμπάιρ). Άλλες τοποθεσίες πήραν το όνομά τους από γεωγραφικά στοιχεία ή από κάποιο κτήριο που υπήρχε πριν από την ισλαμική κατάκτηση, όπως το al-Qaṣr ‘alā al-Sayhān (το Κάστρο πάνω στον [ποταμό] ασ-Σαϊχάν), το ‘Aqaba al-Nisā’ (η Ανηφόρα των Γυναικών), το Kanīsa al-Sawdā’ (η Μάυρη Εκκλησία) και το Kanīsa al-Ṣulḥ (η Εκκλησία της Συνθήκης)⁴¹.

Όλα τα *θουγούρ* ήταν οχυρωμένες τοποθεσίες, είτε επρόκειτο για μικρά οχυρά είτε για πόλεις. Μερικές από αυτές προϋπήρχαν της ισλαμικής κατάκτησης, άλλες ανεγέρθηκαν από τους μουσουλμάνους. Όμως, ακόμη και στην περίπτωση πρώην βυζαντινών πόλεων και οχυρών, οι μουσουλμάνοι προχώρησαν σε έργα οχύρωσης, δεδομένου ότι οι Βυζαντινοί είχαν καταστρέψει τα οχυρά και τις οχυρωμένες πόλεις τους πριν τα εγκαταλείψουν.

Σε άλλες περιπτώσεις πόλεις και οχυρά είχαν καταστραφεί από τους μουσουλμάνους μετά την κατάκτησή τους, κυρίως όταν δεν αισθάνονταν πως θα μπορούσαν να κρατήσουν την περιοχή, για να μην προσφέρουν στον εχθρό τη δυνατότητα να ανακτήσει και να αξιοποιήσει μια οχυρωμένη τοποθεσία. Τέτοια είναι η περίπτωση της Γερμανίκειας (Mar‘āṣ) που καταστράφηκε από τον στρατηγό Ḥālid ibn al-Walīd το 637 μετά την παράδοση της βυζαντινής φρουράς. Η πόλη ανοικοδομήθηκε αργότερα από τον κυβερνήτη της Συρίας και μετέπειτα χαλίφη Mu‘āwīya ibn Abī Sufyān (661-680), και ξανά από τον στρατηγό ‘Abbās ibn al-Walīd (έτος θανάτου 750, που έδρασε στο βυζαντινό μέτωπο στα χρόνια 707-723), αφού η πόλη είχε προηγουμένως εγκαταλειφθεί από τους μουσουλμάνους εξαιτίας των συνεχών βυζαντινών επιθέσεων.

⁴⁰ al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 227. Από την αραβική λέξη *rahwa* προέρχεται, μέσω των οθωμανικών, το νεοελληνικό *ραχάτι*.

⁴¹ Για την ακριβή τοποθεσία των *θουγούρ* που αναφέρθηκαν παραπάνω, για τις μεγαλύτερες πόλεις στις υποσημειώσεις 24-30 του παρόντος άρθρου, για τις μικρότερες τοποθεσίες στο M. Canard, *Ḥamdānides* 240-285, και στα αντίστοιχα λήμματα της *Encyclopaedia of Islam*, όταν υπάρχουν.

Χτίστηκε επίσης μια γέφυρα στον Ευφράτη που συνέδεε τη βόρεια Συρία με τη Τζαζίρα (βόρειο Ιράκ), περίπου στο ύψος του Manbiḡ. Γύρω από τη νέα γέφυρα αναπτύχθηκε πολύ σύντομα ένας οικισμός που ονομάστηκε Ḡisr Manbiḡ (η Γέφυρα του Μάμπιτζ)⁴².

Η οχύρωση ή η επανοχύρωση των παραμεθόριων πόλεων και ή επισκευή των οχυρών καθώς και η ανέγερση νέων ξεκίνησε την εποχή των Ομαΰαδών και συνεχίστηκε επί των Αββασιδών, τουλάχιστον μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 9^{ου} αιώνα. Στις παράλιες πόλεις δημιουργήθηκαν ναυτικές μονάδες για τις θαλάσσιες επιθέσεις κατά των Βυζαντινών (المراكب للغزو) και φρουρές (الحفظة في السواحل) για την άμυνα και τον έλεγχο των ακτών⁴³. Επί της χαλιφείας του al-Mansūr (754-775) ανοικοδομήθηκαν, οχυρώθηκαν και επανδρώθηκαν οι παράλιες πόλεις που είχαν ερημωθεί κατά την πρώτη ομαΰαδική εποχή, είτε από ισλαμικές επιθέσεις είτε από βυζαντινές αμφίβιες επιχειρήσεις. Το έργο του συνέχισε ο γιος και διάδοχός του al-Mahdī (775-785), ο οποίος ενίσχυσε ακόμη περισσότερο τις φρουρές. Ο χαλίφης Hārūn al-Rašīd δημιούργησε σε κάποιες από αυτές τις πόλεις «εργοστάσια» (الصناعة), πιθανώς οπλοστάσια για τις ανάγκες των στρατιωτικών επιχειρήσεων στις παραμεθόριες περιοχές⁴⁴.

Οι παραθαλάσσιες πόλεις ήταν οι περισσότερες εκτεθειμένες στις βυζαντινές επιθέσεις. Το έτος Εγίρας 100/718-719 οι Βυζαντινοί επιτέθηκαν κατά της al-Lāḍiqiyya (Λαοδίκειας), την κατέστρεψαν και εξανδραπόδισαν τους κατοίκους. Ο χαλίφης ‘Umar ibn ‘Abd al-‘Azīz διέταξε την ανοικοδόμηση της πόλης και τοποθέτησε σε αυτή ισχυρή φρουρά. Οι μουσουλμάνοι αιχμάλωτοι απελευθερώθηκαν το επόμενο έτος κατόπιν καταβολής λύτρων στους Βυζαντινούς. Η φρουρά της Λαοδίκειας ενισχύθηκε περαιτέρω επί της χαλιφείας του Yazīd ibn ‘Abd al-Malik (720-724)⁴⁵.

Στην Αντιόχεια, αμέσως μετά την παράδοση της πόλης (637), ο δεύτερος χαλίφης ο ‘Umar ibn al-Ḥaṭṭāb (634-644) διέταξε τον στρατηγό Abū ‘Ubayda να στείλει εκεί «μουσουλμάνους δυνατούς και αποφασισμένους», να τους εφοδιάζει συνεχώς και να τους πληρώνει. Αργότερα ο τρίτος χαλίφης ο ‘Utmān ibn ‘Affān (644-656) διέταξε τον κυβερνήτη (wālī) της Συρίας Mu‘āwiya ibn Abī Sufyān να τοποθετήσει

⁴². Βλ. G. Le Strange, *Eastern Caliphate* 107. – Του ίδιου, *Palestine* 27, 42, 501. – R. Dussaud, *Topographie historique* 451, 454. – M. Canard, *Ḥamdanides* 87, 234.

⁴³. al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 193.

⁴⁴. al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 193.

⁴⁵. al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 157.

στην Αντιόχεια μόνιμες στρατιωτικές μονάδες και να παραχωρήσει γαίες στους στρατιώτες με το σύστημα του *iqṭā'*⁴⁶.

Η επισκευή και επέκταση των παλαιών οχυρώσεων συνοδευόταν από νέους εποικισμούς. Το ίδιο συνέβαινε και στις νέες τοποθεσίες που ιδρύθηκαν από τους μουσουλμάνους. Εγκατάσταση νέων κατοίκων παρατηρείται και στις πόλεις που δεν είχαν ερημωθεί την περίοδο της βυζαντινής υποχώρησης, κυρίως στα *ααουάσιμ*. Οι νέοι κάτοικοι ήταν κυρίως στρατιωτικοί που επάνδρωναν τις φρουρές των πόλεων.

Αρχικά οι μουσουλμάνοι άφηναν μόνο μερικούς στρατιώτες στα οχυρά που είχαν εγκαταλειφθεί από τους Βυζαντινούς και στις άλλες τοποθεσίες που βρισκόνταν κοντά στα σύνορα. Αυτοί οι άνδρες παρέμεναν εκεί κατά τη διάρκεια των ετήσιων θερινών επιδρομών και μετά την ολοκλήρωση της επιδρομής επέστρεφαν στην περιοχή των *ααουάσιμ* μαζί με τον κύριο όγκο των δυνάμεων.

Ωστόσο, στις στρατηγικά πιο σημαντικές τοποθεσίες έστελναν στρατεύματα ακόμη και τους χειμερινούς μήνες με εντολή να τις φρουρήσουν. Τα στρατεύματα αυτά ήταν μέρος των μόνιμων φρουρών κοινοτικών πόλεων που αποσπώνταν ειδικά για αυτό τον λόγο. Αυτά τα αποσπάσματα ονομάζονταν *ṭawālī'* (طوالع), στον ενικό *ṭālī'a* (طالعة), δηλαδή «αυτές που ανεβαίνουν»⁴⁷. Έτσι η φρουρά (*maslaḥa*) της Αντιόχειας, έστελνε κάθε χειμώνα αποσπάσματα (*ṭawālī'*) βορειότερα –έξ ου και το όνομα– στην Κύρρο (Qūrus) και στη Μοψουεστία (al-Maṣṣīṣa)⁴⁸. Για το απόσπασμα που στελνόταν στη Μοψουεστία γνωρίζουμε πως αποτελούνταν από 1500-2000 άνδρες, ενώ η μόνιμη φρουρά της πόλης ήταν μικρότερη.⁴⁹ Η δύναμή της παρέμεινε γύρω στους 400 άνδρες μέχρι την αββασιδική εποχή, οπότε αυξήθηκε αρχικά στους 1000 άνδρες, όταν ανέβηκε στον θρόνο ο χαλίφης al-Mansūr (754-775) και αργότερα στους 2000 χιλιάδες επί της χαλιφείας του διαδόχου του al-Mahdī (775-785)⁵⁰. Αργότερα, την εποχή του Hārūn al-Rašīd (786-809), η ετήσια αποστολή της *ṭālī'a* από την Αντιόχεια στην Μοψουε-

⁴⁶. al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 175. Το *iqṭā'* συνίστατο στην παραχώρηση των εσόδων ενός κρατικής ιδιοκτησίας ακίνητου αγαθού, συνήθως έγγειου, αλλά όχι απαραίτητα, σε ένα άτομο ως αμοιβή για τις υπηρεσίες του προς το κράτος. Η παραχώρηση αυτή δεν ήταν αμετάκλητη, ούτε μεταβιβάσιμη ούτε κληρονομιά. Για το *iqṭā'* βλ. το λήμμα «Iḳṭā'» (Cl. Cahen), στο *E.I.*², τ. III, σ. 1088-1091.

⁴⁷. Ο όρος *ṭālī'a* χρησιμοποιείται στα μεταγενέστερα στρατιωτικά εγχειρίδια της μαμελουκικής και της τουρκομογγολικής περιόδου για μια μικρή ομάδα ανιχνευτών που προηγείται του κύριου όγκου του στρατού ή για μια μικρή ομάδα αναγνώρισης. Βλ. το λήμμα «Ṭālī'a» (R. Amitai-Preiss), στο *E.I.*², τ. X, σ. 164.

⁴⁸. al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 177 (για την Κύρρο), 195-196 (για τη Μοψουεστία).

⁴⁹. al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 196.

⁵⁰. al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 197.

στία καταργήθηκε και αντικαταστάθηκε από τον τότε διοικητή της τελευταίας, τον Sālim al-Barallusī, με την τοποθέτηση επί πλέον 500 ανδρών στην ήδη αυξημένη μόνιμη φρουρά της πόλης⁵¹. Με τη σταθεροποίηση και την ενίσχυση του στρατιωτικού συνόρου, αυτές οι προσωρινές, μετακινούμενες φρουρές καταργήθηκαν και εγκαταστάθηκαν μόνιμες φρουρές.

Ακόμη και στις τοποθεσίες όπου είχαν εγκατασταθεί μόνιμες φρουρές, αμέσως μετά την κατάκτησή τους από τους μουσουλμάνους, αυτές οι φρουρές ήταν περιορισμένης αριθμητικής δύναμης. Στο οχυρό Mūga, που είχε κτιστεί από τους μουσουλμάνους κοντά στη Μοψουεστία, για να εξασφαλίσουν τις επικοινωνίες με την Αλεξανδρόεττα και την Αντιόχεια, η φρουρά αριθμούσε μόνο 40 άνδρες· νοτιότερα, στις Παγρές (Baḡrās), στο όρος Αμανό (Ġabal al-Lukmān), η φρουρά αποτελούνταν από 50 άνδρες⁵².

Μεγαλύτερες ήταν οι φρουρές στα θουγούρ που ήταν πόλεις ή τοποθεσίες μεγάλης στρατηγικής σημασίας. Πέρα από τη Μοψουεστία, στην οποία ήδη αναφερθήκαμε, γνωρίζουμε πως, επί της χαλιφείας του Musā al-Hādī (785-786), ο κυβερνήτης της Τζαζίρας ‘Alī ibn Sulaymān τοποθέτησε 4000 άνδρες στο οχυρό al-Ḥadat (τα Άδανα), από τους οποίους 2000 μεταφέρθηκαν από άλλα θουγούρ της Τζαζίρας⁵³. Στη δε Ταρσό η μόνιμη φρουρά την εποχή του Hārūn al-Rašīd αριθμούσε 5000 άνδρες, από τους οποίους 1000 είχαν σταλεί εκεί από την Αντιόχεια, 1000 από τη Μοψουεστία και οι υπόλοιποι 3000 από το μακρινό Χορασάν⁵⁴. Αυτοί οι αριθμοί είναι περίπου ισοδύναμοι με εκείνους των βυζαντινών μονάδων στα θέματα και στις κλεισούρες που συνόρευαν με τις περιοχές των θουγούρ τον 8^ο και τον 9^ο αιώνα και των οποίων η αριθμητική δύναμη δεν ξεπερνούσε τους 4000 άνδρες⁵⁵.

Σπάνια όμως οι Άραβες συγγραφείς δίνουν ακριβείς πληροφορίες και συγκεκριμένους αριθμούς για τις φρουρές των ααούασιμ και των θουγούρ όπως αυτούς που παραθέσαμε και, όταν το κάνουν, αναφέρονται πάντα στους αββασιδικούς χρόνους, δηλαδή από εκατό μέχρι διακόσια χρόνια μετά την κατάκτηση των εν λόγω περιοχών. Το πιο σύνηθες είναι να γράφουν πως οι μουσουλμάνοι ηγέτες, είτε επρόκειτο για τους στρατηγούς που είχαν ηγηθεί των εκστρατειών είτε για τον

⁵¹ al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 197.

⁵² al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 197.

⁵³ al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 226. Για το al-Ḥadath βλ. G. Le Strange, *Palestine* 27, 38, 350, 443. – A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes* 95, με τη σημ. 2. – M. Canard, *Ḥamdanides* 267, 269-270. – Λήμμα «al-Ḥadath» (S. Ory), στο *E.I.*², τ. III, σ. 19-20.

⁵⁴ al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 200-201.

⁵⁵ W. Treadgold, *Byzantium and Its Army* 64-72.

χαλίφη που τότε κυβερνούσε, τοποθέτησαν φρουρές στα συγκεκριμένα ααουάσιμ και τα θουγούρ μετά την κατάκτησή τους, χωρίς να διευκρινίζουν το μέγεθος αυτών των φρουρών.

Για τις φρουρές οι Άραβες συγγραφείς χρησιμοποιούν κυρίως τον όρο *maslaḥa* (مسلحة), αλλά απαντούν και οι όροι *ḥafaza* (حفظة) και *ṣiḥna* (شحنة)⁵⁶.

Οι άνδρες των φρουρών ήταν τακτικοί μισθωτοί στρατιώτες, *ḡunūd* (جنود) στα αραβικά, και εθελοντές, *mutatawwi'a* (متطوعة) ή *mutṭawwi'a* (مطوعة), λέξη που σημαίνει «αυτοί που πράττουν παραπάνω από τις υποχρεώσεις τους»⁵⁷. Οι τακτικοί στρατιώτες λάμβαναν μισθό (*rizq*) από το κράτος, ενώ οι εθελοντές δικαιούνταν μερίδιο από ενδεχόμενα λάφυρα (*ḡanīma*)⁵⁸.

Εκτός από τους άνδρες των φρουρών στα ααουάσιμ και στα θουγούρ μπορούσαν να στρατοπεδεύσουν προσωρινά και άλλες στρατιωτικές μονάδες, συνήθως κατά τη φάση της συγκέντρωσης των δυνάμεων που επρόκειτο να εξαπολύσουν επιδρομές στα βυζαντινά εδάφη ή στα πρώτα στάδια των μεγάλων εισβολών, των οποίων ηγούνταν συχνά οι ίδιοι οι χαλίφες. Στο έργο *Siyar al-tuḡūr* του λόγιου από την Ταρσό 'Abū 'Amr 'Uṭmān al-Ṭarsūsī (10^{ος} αι.) βρίσκεται μια ενδιαφέρουσα περιγραφή της πόλης στις αρχές του 10^{ου} αιώνα, σύμφωνα με την οποία η πόλη ήταν ισχυρά οχυρωμένη και εξοπλισμένη για αμυντικές πολιορκητικές επιχειρήσεις⁵⁹. Το 903 στην Ταρσό υπήρχαν 34.000 σπίτια, από τα οποία τα 2/3 προοριζόνταν για τους εθελοντές που έρχονταν από άλλες περιοχές του ισλαμικού κόσμου, για να συμμετάσχουν στις επιδρομές στα βυζαντινά εδάφη και δεν έμεναν μόνιμα στην πόλη⁶⁰. Ο al-Ṭarsūsī ονομάζει αυτούς τους εθελοντές «*uzzāb*»

⁵⁶. Η λέξη *maslaḥa* έχει περισσότερο την έννοια της «ένοπλης φρουράς», το *ḥafaza* εκείνη του «φυλακίου», ενώ η λέξη *ṣiḥna* εκείνη του «αποσπάσματος».

⁵⁷. Για αυτούς τους εθελοντές βλ. το λήμμα «*Mutatawwi'a*» (C. E. Bosworth), στο *E.I.*², τ. VII, σ. 776-777.

⁵⁸. Βλ. τα λήμματα «*Djaysh*» (Cl. Cahen-E. Kedourie), στο *E.I.*², τ. II, σ. 505-515, «*Aṭā'*» (J. Schacht), τ. I, σ. 729-730, «*Rizq*» (C. E. Bosworth), τ. VIII, σ. 567-568, «*Ghanīma*» (F. Løkkegard), τ. II, σ. 1005-1006, «*Fay'*» (F. Løkkegard), τ. II, σ. 864-870.

⁵⁹. Από το έργο του al-Ṭarsūsī έχουν σωθεί μόνο μερικά αποσπάσματα που περιλαμβάνονται στο έργο του μεταγενέστερου ιστορικού Ibn al-'Adīm (1192-1262), *Biḡya al-ṭalab fī ta'rīḥ Ḥalab*. Αυτά τα αποσπάσματα έχουν καταγραφεί και συγκεντρωθεί από τον αείμνηστο καθηγητή Iḥsān 'Abbās (1920-2003) και συμπεριλαμβάνονται στο βιβλίο του με τίτλο *Ṣadarāt min kutub mafqūda fī 'l-tārīḥ* (Ψήγματα χρυσού από ιστορικά βιβλία που χάθηκαν), Bayrūt 1988 (στο εξής: I. 'Abbās, *Ṣadarāt*), στις σελίδες 37-48 και 437-459. Βλ. επίσης, C. E. Bosworth, *Al-Ṭarsūsī's Siyar al-Thughūr*.

⁶⁰. al-Ṭarsūsī, *Siyar al-tuḡūr* (στο I. 'Abbās, *Ṣadarāt*), σ. 450-453.

(عزاب), «ανύπαντρους, παρθένους»⁶¹, ενώ τους πολεμιστές που ήταν μόνιμοι κάτοικοι της Ταρσού τους ονομάζει «*muta'ahhilūn*» (متأهلون), «παντρεμένους με παιδιά, οικογενειάρχες»⁶².

Αν και πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί όσον αφορά την ακρίβεια των αριθμών που αναφέρει ο al-Ṭarsūsī, η πόλη της Ταρσού αποτελούσε ένα από τα μεγαλύτερα και σημαντικότερα θουγούρ μέχρι τη βυζαντινή ανάκτηση το 965. Τη σπουδαιότητά της μαρτυρούν οι εκτενείς και λεπτομερείς αναφορές των Αράβων συγγραφέων, ιστορικών, γεωγράφων και εγκυκλοπαιδιστών⁶³. Το ότι τα περισσότερα σπίτια προοριζόνταν για τη φιλοξενία των θελοντών ανταποκρίνεται στη φύση και το σκοπό των θουγούρ, ιδίως των μεγαλύτερων, να λειτουργούν δηλαδή ως τόποι συγκέντρωσης, στρατοπέδευσης και εξόρμησης των στρατευμάτων που συμμετείχαν στις επιδρομές αλλά και στις μεγαλύτερης κλίμακας εισβολές στα βυζαντινά εδάφη. Μαζί με την Ταρσό αυτό τον ρόλο είχαν κυρίως η Γερμανίκεια (Mag'aš) και η Μοψουεστία (al-Maṣṣiṣa). Αυτές οι πόλεις/θουγούρ μάλιστα αντικατέστησαν τις πόλεις των ααουάσιμ, που είχαν λειτουργήσει ως σημεία εξόρμησης των επιθέσεων κατά των Βυζαντινών κατά την πρώτη φάση των ισλαμικών κατακτήσεων, την εποχή των πρώτων τεσσάρων χαλιφών και των πρώτων Ομαΰαδών χαλιφών. Αναφερόμενος στην Αντιόχεια και τις άλλες πόλεις των ααουάσιμ ο al-Balāḍurī γράφει ότι «την εποχή του Ούμαρ και του Ουθμάν και μετά ... οι μουσουλμάνοι εξαπέλυαν επιδρομές σε βυζαντινό έδαφος πέρα από αυτές τις πόλεις, έτσι όπως σήμερα εξαπολύουν επιδρομές πέρα από την Ταρσό»⁶⁴.

Υπήρχαν επίσης μη μουσουλμάνοι που υπηρετούσαν στο στρατιωτικό σύνορο, κυρίως ως βοηθητικοί – κατάσκοποι, φύλακες, φρουροί. Ήταν χριστιανοί Άραβες και αραμαϊκόφωνοι χριστιανοί της Συρίας (οι οποίοι στις αραβικές πηγές ονομάζονται *anbāt*, δηλαδή Ναβαταίοι), που προέρχονταν κυρίως από τις βόρειες περιοχές αυτής της χώρας⁶⁵. Η χριστιανική παρουσία στην περιοχή του ισλαμικού

⁶¹ al-Ṭarsūsī, *Siyar al-ṭuḡūr* (στο I. 'Abbās, *Ṣadarāt*), σ. 449, 452. Η λέξη 'uzzāb είναι ένας από τους πληθυντικούς του ουσιαστικού 'azab (عزب), από τον οποίο προέρχεται το οθωμανικό *azab/azap* και το νεοελληνικό *αζάπης*.

⁶² al-Ṭarsūsī, *Siyar al-ṭuḡūr* (στο I. 'Abbās, *Ṣadarāt*), σ. 449 (όπου το ουσιαστικό είναι στη Γενική: *muta'ahhilīn*/متأهلين).

⁶³ Για τους οποίους παραπέμπουμε στη βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος του λήμματος «Tarsūs» (C. E. Bosworth), στο *E.I.*², τ. X, σ. 306-307, καθώς και στις νεότερες μελέτες που αναφέρθηκαν στην υποσημείωση αρ. 24. Βλ. επίσης Σ. Αποστολοπούλου, Η άλωση της Μοψουεστίας (±965) και της Ταρσού (965) από βυζαντινές και αραβικές πηγές, *Graeco-Arabica* 1 (1982) 157-167.

⁶⁴ al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 194 (فكان المسلمون يغزون ما وراءها كغزواهم اليوم) (μα وراءها طرسوس).

⁶⁵ al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 189, 191, 196, 211.

στρατιωτικού συνόρου ήταν σημαντική⁶⁶. Οι χριστιανοί των παραμεθόριων περιοχών δεν έδειχναν πάντα απόλυτα αφοσιωμένοι στο ισλαμικό κράτος, και ενίοτε κατηγορούνταν πως βοηθούσαν τους Βυζαντινούς, δίνοντάς τους πληροφορίες για τα ισλαμικά στρατεύματα και βοηθώντας τους, όταν επιτίθονταν σε ισλαμικά εδάφη⁶⁷. Μάλιστα στην αναξιοπιστία και τη διπροσωπία των Αράβων και Σύρων χριστιανών πιθανώς να οφείλεται η διαταγή του χαλίφη Hārūn al-Rašīd να καταστραφούν όλες οι εκκλησίες στην περιοχή των θουγούρ το 190/805-806⁶⁸.

Στο πλαίσιο της επάνδρωσης των θουγούρ εντάσσονται και οι μετακινήσεις πληθυσμών από άλλες περιοχές του ισλαμικού κράτους.

Το έτος Εγίρας 42 (662-663) ο χαλίφης Mu'āwīya ibn Abī Sufyān μετακίνησε στην Αντιόχεια μερικούς Πέρσες (al-Fars) μαζί με «άλλα άτομα» από το Ba'albakk, το Hims, τη Βασόρα και την Κούφα, πιθανώς Άραβες από την εσωτερική Συρία και το νότιο Ιράκ⁶⁹.

Επί 'Abd al-Malik (705-715) μουσουλμάνοι από την Αντιόχεια και Σύροι χριστιανοί τοποθετήθηκαν σε διάφορες φρουρές της παραμεθορίου. Αυτοί λειτουργούσαν ως οπισθοφυλακή των ανδρών που βρίσκονταν σε εκστρατεία και για να αποτρέπουν τους συμμάχους των Βυζαντινών Τζαράτζιμα να επιχειρούν επιδρομές στα ισλαμικά εδάφη. Ονομάζονταν *rawādif* (روادف), «αυτοί που πάνε/μένουν πίσω», επειδή προστάτευαν τα νώτα των μουσουλμάνων στρατιωτών που είχαν εκστρατεύσει στα βυζαντινά εδάφη⁷⁰.

Το έτος Εγίρας 49 (669-670) ή το 50 (670-671), ο Mu'āwīya ibn Abī Sufyān μετακίνησε στις παρόλιες περιοχές της βόρειας Συρίας, κοντά στην Αντιόχεια, μερικούς Zuṭṭ και Sayābiḡa από την περιοχή της Βασόρας. Αυτοί οι άνδρες ήταν μισθωτοί στρατιώτες του ισλαμικού ιπι-

⁶⁶ Για τους χριστιανούς της βόρειας Συρίας μετά την ισλαμική κατάκτηση βλ. E. Honigmann, *Le couvent de Barsauma et le Patriarcat Jacobite d'Antioche et de Syrie* [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 146 - Subsidia 7], Louvain 1967. - C. E. Bosworth, The "Protected Peoples" (Christians and Jews) in Medieval Egypt and Syria, *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester* 62.1 (1979) 11-36 (= του ίδιου, *The Arabs, Byzantium and Iran* [Variorum Reprints], London 1996, VII). - J. L. Booramra, Christianity in Greater Syria: Surrender and Survival, *Byzantion* 67 (1997) 148-178.

⁶⁷ al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 189.

⁶⁸ al-Ṭabarī, *Ta'riḥ*, τ. III, σ. 5 (وفيه امر الرشيد بهدم الكنائس بالنعور).

⁶⁹ al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 175.

⁷⁰ al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 189, 191.

κού (*asāwira*/أساور) και προέρχονταν από μη ισλαμικούς πληθυσμούς του Sind (βορειοδυτική Ινδία)⁷¹.

Στη Μοψουεστία ο χαλίφης Marwān ibn Muḥammad (744-750) εγκατέστησε Πέρσες, Σλάβους και χριστιανούς Σύρους σε ένα προάστειο της πόλης ονόματι al-Ḥuṣūṣ (Τα Ξύλινα Σπίτια). Αργότερα ο al-Manṣūr (754-775) τους μετέφερε μέσα στην πόλη της Μοψουεστίας⁷².

Οι εποικισμοί και οι μετακινήσεις πληθυσμών σε μια περιοχή που είχε γνωρίσει πρόσφατα μεγάλες δημογραφικές αλλαγές, κυρίως εξαιτίας της καταναγκαστικής εκκένωσης μεγάλου μέρους του γηγενούς πληθυσμού, οδήγησαν σε σημαντικές αλλαγές των πληθυσμιακών δεδομένων και συνέδραμαν αποφασιστικά στον εξαραβισμό και στον πρώτο εξισλαμισμό της⁷³.

Κατά κανόνα οι συγκρούσεις κατά μήκος της αραβο-βυζαντινής μεθορίου είχαν περισσότερο τη μορφή επιδρομών παρά εκστρατειών με απώτερο σκοπό τη μόνιμη κατάκτηση νέων περιοχών.

Βασικός στόχος αυτών των επιδρομών ήταν να επιφέρουν στον εχθρό τις μεγαλύτερες δυνατές ζημιές, με την εξουδετέρωση μικρών στρατιωτικών μονάδων και, ακόμη περισσότερο, με την καταστροφή των περιοχών που δέχονταν τις επιδρομές, με την επακόλουθη συγκομιδή λαφύρων και αιχμαλώτων, στο πλαίσιο ενός πολέμου φθοράς, όπου μεγίστης σημασίας ήταν και η υπονόμηση της δημογραφικής κατάστασης του αντιπάλου. Ενίοτε κατακτώνταν κάποια οχυρά, συνήθως μικρά, τα οποία όμως εγκαταλείπονταν μετά από σύντομο χρονικό διάστημα, συνήθως αφού είχαν καταστραφεί. Επιπλέον, η συνεχόμενη πίεση είχε και ως αποτέλεσμα να μην μπορούν οι

⁷¹. al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 192. Για τους *asāwira* βλ. Kh. 'Athamina, Non-Arab Regiments and Private Militias during the Umayyād Period, *Arabica* 45.3 (1998) 347-378.

⁷². al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 196. Αυτοί οι Σλάβοι, *ṣaqāliba* (صقالبة) στα αραβικά, που αναφέρει ο al-Balāḍurī πιθανώς να είναι μερικοί από τους Σλάβους της Μικράς Ασίας που λιποτάκτησαν και προσχώρησαν στους μουσουλμάνους το 664-665 (έτος κτίσεως κόσμου 6156) και το 692-693 (έ. κ. κ. 6184). Βλ. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, έκδ. C. de Boor, *Theophanis Chronographia*, τ. I-II, Leipzig 1883-1885, (ανατ. Hildesheim 1963), τ. I, σ. 348.15-20, 365.30-366.3. Βλ. το λήμμα «Ṣaqāliba» (P. B. Golden - P. Guichard - Mohamed Meouak), στο *E.I.*², τ. VIII, σ. 872-881, εδῶ 873.

⁷³. Βλ. S. Vryonis, Byzantium and Islam: Seventh-Seventeenth Century, *East European Quarterly* 2.3 (1968) 205-240 (= του ίδιου, *Byzantium: Its Internal History and Relations with the Muslim World* [Variorum Reprints], London 1971, IX). - M. Bonner, Some Observations Concerning the Early Development of Jihad on the Arab-Byzantine Frontier, *Studia Islamica* 75 (1992) 5-31, ειδικά για τις θρησκευτικές και ιδεολογικές πτυχές του παραμεθόριου πολέμου μεταξύ Ισλάμ και Βυζαντίου.

Βυζαντινοί να αναδιοργανώνονται και να επιχειρούν κάποια αντεπίθεση σε ισλαμικό έδαφος.

Οι επιδρομές από τις παραμεθόριες ισλαμικές περιοχές στα βυζαντινά εδάφη γίνονταν κάθε χρόνο· ήταν γρήγορες και συμμετείχε σε αυτές περιορισμένος αριθμός μαχητών, από μερικές εκατοντάδες μέχρι λίγες χιλιάδες. Οι μαχητές ήταν όλοι ιππείς και δεν υπήρχαν πολιορκητικές μηχανές.

Οι επιδρομές ονομάζονταν *ǧazwa* (غزوة), στον πληθ. *ǧazawāt* (غزوات), και ανάλογα με την εποχή του χρόνου στην οποία πραγματοποιούνταν χωρίζονταν σε «θερινές επιδρομές», *ṣawāʿif* (صوائف), στον ενικό *ṣāʿifa* (صائفة), και «χειμερινές επιδρομές», *ṣawāʿitī* (شواتي), στον ενικό *ṣāʿitiya* (شائية).

Λεπτομέρειες για τις ετήσιες επιδρομές απαντούν στο έργο *Kitāb al-ḥarāǧ* του Qudāma al-Baghdādī, ο οποίος παραθέτει και ένα χρονοδιάγραμμα των θερινών και των χειμερινών επιδρομών και επίσης γράφει για ένα είδος προθερινής επιδρομής, τη λεγόμενη εαρινή, ή «της βοσκής», σε εχθρικό έδαφος⁷⁴.

«Η εκστρατεία που ονομάζεται αρ-ραμπίγια (η εαρινή) γίνεται μετά τις πρώτες δέκα ημέρες του Μαΐου (μετά τις 10 Μαΐου), αφού οι άνδρες έχουν βοσκήσει τα ζώα/υποζύγια τους και έχουν δυναμώσει τα άλογά τους. Παραμένουν εκεί 30 ημέρες, δηλαδή το υπόλοιπο του Μαΐου και τις [πρώτες] 10 ημέρες του Ιουνίου.

Και τότε βρίσκουν [και άλλη] τροφή για τα ζώα στη χώρα των Βυζαντινών και έτσι τα ζώα/υποζύγια τους βοσκούν δεύτερη φορά και μετά επιστρέφουν, αφού παραμένουν [εκεί] 25 ημέρες, δηλαδή το υπόλοιπο του Ιουνίου και τις [πρώτες] 5 ημέρες του Ιουλίου, μέχρι να δυναμώσει και να παχύνει η πλάτη τους. Μετά συγκεντρώνονται τα στρατεύματα για τη θερινή εκστρατεία (ασ-σάιφα') και εκστρατεύουν στις 10 Ιουλίου και μένουν εκεί [στη χώρα των Ρουμ] μέχρι τη στιγμή που επιστρέφουν, δηλαδή 60 ημέρες.

Όσον αφορά τις χειμερινές εκστρατείες (ασ-σαουάτι), έχω δει ότι όλοι συμφωνούν, αν είναι αναγκαίες να γίνουν, να μην είναι σε μακρινές αποστάσεις και να μη διεισδύουν εις βάθος [σε εχθρικό έδαφος], να κρατούν 20 νύχτες πορείας το πολύ, ανάλογα με όσα μπορούν να κουβαλούν οι άνδρες στα άλογά τους, να γίνονται αυτές οι εκστρατείες στο τέλος Φεβρουαρίου και να διαρκούν μέχρι μερικές (τις πρώτες) μέρες του Μαρτίου. Επειδή τότε βρίσκουν τον εχθρό και τα ζώα του στην πιο αδύναμη κατάσταση, ενώ τα δικά

⁷⁴. al-Baghdādī, *Kitāb al-ḥarāǧ* 259 (η μετάφραση στα ελληνικά είναι του συγγραφέα).

τους ζώα είναι δυνατά. Έπειτα επιστρέφουν σπεύδοντας να βοσκήσουν τα ζώα τους»⁷⁵.

Παρατηρείται εδώ η σημασία που δίνεται στη φυσική κατάσταση των αλόγων, δεδομένου ότι και οι μουσουλμάνοι και οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν μόνο έφιππους μαχητές σε αυτού του είδους τις επιχειρήσεις.

Σε αντίθεση με τις ετήσιες επιδρομές, οι μεγάλες εκστρατείες, οι οποίες πραγματοποιούνταν από μεγάλους στρατούς, συνοδευόμενους και από πολιορκητικές μηχανές, ήταν σπάνιες. Και αυτές οι εκστρατείες ονομάζονται *gazawāt*, αλλά ποτέ δεν χαρακτηρίζονται με τους όρους «θερινές/χειμερινές εκστρατείες».

Έτσι, εξιστορώντας τη μεγάλη εκστρατεία του χαλίφη al-Mu'tasim που κατέληξε στην άλωση του Αμορίου, το 839, ο al-Ṭabarī (839-923) γράφει πως «αυτή τη χρονιά ο al-Mu'tasim ηγήθηκε μιας γάζουα στη χώρα των Ρωμαίων»⁷⁶.

Ο ίδιος ο al-Ṭabarī καθιστά ακόμα πιο σαφή αυτή τη διαφορά όταν, εξιστορώντας τα γεγονότα του έτους Εγίρας 97/715-716, γράφει ότι «εκείνη τη χρονιά ο Sulaymān ετοίμαζε τα στρατεύματα [για να επιτεθεί] κατά της Κωνσταντινούπολης, ενώ διόρισε τον γιο του Dawūd επικεφαλής της [ετήσιας] θερινής επιδρομής (σάιφα)»⁷⁷.

Μια περαιτέρω διάκριση των ετήσιων επιδρομών γίνεται από τους Άραβες ιστορικούς βάσει των σημείων από τα οποία αυτές εξαπολύονταν.

Η ετήσια θερινή επιδρομή που ξεκινούσε από την Ταρσό, ή από τη Μοψουεστία, ή από τη Γερμανίκεια ή από άλλες τοποθεσίες της Κιλικίας λεγόταν «η αριστερή θερινή εκστρατεία» ή «η μικρή θερινή εκστρατεία» (*al-ṣā'ifa al-yusrā* ή *al-ṣā'ifa al-ṣuḡrā*/الصغرى-الصائفة), ενώ εκείνη που ξεκινούσε από τη Μελιτηνή ή από άλλο θουγούρ ανατολικότερα αυτής λεγόταν «η δεξιά θερινή εκστρατεία» ή «η μεγάλη θερινή εκστρατεία» (*al-ṣā'ifa al-yumnā* ή *al-ṣā'ifa al-kubrā*/الكبرى-الصائفة).

⁷⁵ "الغزاة التي تسمى الربيعية لعشر أيام تخلو من أيار بعد أن يكون الناس قد أربعوا دوابهم وحسنت أحوال خيولهم. فيقيمون ثلاثين يوماً وهي بقية أيار وعشرة من حزيران فأنهم يجدون الكلاً في بلد الروم ممكناً وكان دوابهم ترتبع ربيعاً ثانياً ثم يقفون فيقيمون إلى خمسة وعشرين يوماً وهي باقية حزيران وخمسة من تموز حتى يقوى و يسمن الظهر ويجتمع الناس لغزو الصائفة ثم يغزون لعشر تخلو من تموز فيقيمون إلى وقت قفولهم ستين يوماً، فأما الشتواتي فإني رأيتهم جميعاً يقولون إن كان لا بد منها فليكن مما لا يبعد فيه ولا يوغل وليكن مسيره عشرين ليلة بمقدار ما يحمل الرجل لفرسه ما يكفيه على ظهره وإن يكون ذلك في آخر شباط فيقيم الغزاة إلى أيام تمضي من أذار فأنهم يجدون العدو في ذلك الوقت اضعف ما يكون نفساً ودواب وجدون مواشيهم كثيرة ثم يرجعون ويربعون دوابهم يتسابقون"

⁷⁶ al-Ṭabarī, *Ta'riḥ*, τ. V, σ. 235. Μετέφρασα με «ηγέθηκα μιας γάζουα στη χώρα των Ρωμαίων» τη φράση του al-Ṭabarī, ο οποίος γράφει κυριολεκτικά: «σηκώθηκε και πήγε ως γάζης στη χώρα των Ρωμαίων» (وفي هذه السنة شخص المعتمد غازيا إلى بلاد الروم).

⁷⁷ al-Ṭabarī, *Ta'riḥ*, τ. IV, σ. 34 (فمن ذلك ما كان من تجهيز سليمان بن عبد الملك للجيش إلى (القسطنطينية واستعماله ابنه داود بن سليمان على الصائفة فافتتح حصن المرأة).

اليمنى)⁷⁸, ονομασίες που υποδηλώνουν ότι οι επιθέσεις από το ανατολικό τμήμα του αραβοβυζαντινού μετώπου ήταν μεγαλύτερες από εκείνες της δυτικής πλευράς⁷⁹.

Η σπουδαιότητα της Μελιτηνής για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις των μουσουλμάνων κατά της βυζαντινής Μικράς Ασίας ανάγεται ήδη στο δεύτερο μισό του 7^{ου} αιώνα, όταν ο Mu'āwīya ibn Abī Sufyān «εγκατέστησε φρουρά στη Μελιτηνή με άνδρες από τη Συρία, τη Τζαζίρα και άλλες περιοχές. Και [έτσι] ήταν [η Μελιτηνή] ένα από τα κέντρα των θερινών επιδρομών»⁸⁰.

Οι οδοί διείσδυσης των ισλαμικών δυνάμεων περνούσαν από τα ορεινά περάσματα των οροσειρών του Ταύρου και του Αντίταυρου, τα σημαντικότερα από τα οποία ήταν από δυτικά προς ανατολικά: 1) οι Κιλίκιες Πύλες (σημ. Gülek Boğazi) που συνέδεαν την πεδιάδα της δυτικής Κιλικίας και πιο συγκεκριμένα την περιοχή της Ταρσού και εκείνη των Αδάνων, με τα υψίπεδα της Καππαδοκίας (Ηράκλεια Κύβιστρα και Καισάρεια), 2) η οδός που ανέβαινε τον ρου του ποταμού Σάρου (Seyhan), μετά εκείνον του ποταμού Καρμάλα (Zamanti) και έβγαινε στην περιοχή νοτιοανατολικά της Κόμανας της Καππαδοκίας, 3) το πέρασμα του Fekke που συνέδεε το Σίσιον (Sisya, σημ. Kozan, πρώην Sis) με την περιοχή νοτιοανατολικά της Κυκυσού (σημ. Göksun), 4-5) τα δύο περάσματα που περνούσαν, το πρώτο δυτικά και το δεύτερο ανατολικά του όρους Berit Dağı, και από την περιοχή της Γερμανίκειας οδηγούσαν νότια της Κυκυσού και νότια της Αραβισσού (σημ. Afşin) αντίστοιχα, 6) το πέρασμα των Αδάτων που συνέδεαν το

⁷⁸ al-Ya'qūbī, *Tārīḥ*, τ. I-II, έκδ. M. Houtsma, Leiden 1883, τ. II, σ. 378, 395. - al-Tabarī, *Tārīḥ*, τ. IV, σ. 137, 150, 157. - Ibn Ḥayyāṭ, *Tārīḥ*, έκδ. Dār Ṭība, al-Riyad (Ριάντ) 1985, σ. 328, 331. Βλ. επίσης Kh. Y. Blankinship, *The End of the Jihād State. The Reign of Hisham Ibn 'Abd al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, New York 1994, σ. 118 (στο εξής: Kh. Y. Blankinship, *Jihād State*).

⁷⁹ Για τις πολυάριθμες επιδρομές των Αράβων μουσουλμάνων στη Μικρά Ασία βλ. E. W. Brooks, *The Arabs in Asia Minor (641-750), from Arabic Sources*, *The Journal of Hellenic Studies* 18 (1898) 182-208, που καλύπτει τη χρονική περίοδο 641-674 και είναι ακόμη χρήσιμο παρά την παλαιότητα και τη χρήση μόνο περιορισμένων αραβικών πηγών. - A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τ. I και τ. II.1: *La dynastie macédonienne*, έκδ. M. Canard, Bruxelles 1968, για τον 9^ο και τον 10^ο αιώνα. - M. Canard, *Hamdanides 715-863*, για την περίοδο από το τέλος του 9^{ου} αιώνα μέχρι το 1004. - Kh. Y. Blankinship, *Jihād State* 117-121 (για τα χρόνια 724-729), 162-163 (για τα χρόνια 730-732), 168-170 (για τα χρόνια 733-740), 200-202 (για τα χρόνια 741-743).

⁸⁰ al-Balāḍurī, *Kitāb futūḥ al-buldān*, τ. I, σ. 221 (فشنها بجماعة من أهل الشام والجزيرة) (وغيرهما فكانت طريق الصوائف). Μετέφρασα ως «κέντρο» την αραβική λέξη "طريق" που σημαίνει «δρόμος», την οποία χρησιμοποιεί ο al-Balāḍurī εννοώντας πως από εκεί οι μουσουλμάνοι περνούσαν, διείσδυν στα βυζαντινά εδάφη. Ο Hitti αποδίδει την αραβική φράση "فكانت طريق الصوائف" ως «It became one of the headquarters for the summer expeditions». Ph. Hitti, *The Origins of the Islamic State*, τ. I, London 1916, σ. 289.

θουγούρ του al-Hadaṭ (Αδάτων) με εκείνα του Zibaṭra (Ζάπετρας) και του al-Ṭuranda (Ταράντου), τα οποία βρίσκονταν ήδη πέρα από την οροσειρά του Αντιταύρου, απ' όπου οι μουσουλμάνοι μπορούσαν να επιτεθούν κατά των περιοχών της Σεβάστειας, του Χαρσιανού και της Καισάρειας, 7) το πέρασμα της Μελιτηνής (σημ. Karahan Geçidi) που συνέδεε τη Μελιτηνή με την περιοχή νότια της Τεφρικής⁸¹.

Η αποτελεσματικότητα των θουγούρ και των ααουάσιμ, δηλαδή του στρατιωτικού συνόρου του ισλαμικού κράτους, είτε ως συστήματος υποβοήθησης και υποστήριξης των επιθετικών ενεργειών κατά του Βυζαντινού Κράτους, είτε ως ασπίδας προστασίας από τις βυζαντινές επιθέσεις, δεν ήταν σταθερή στο χρόνο. Εξαρτάτο ανέκαθεν και πρωτίστως από τη βούληση και τη δυνατότητα του ισλαμικού κράτους να φροντίζει για τη σωστή λειτουργία τους (χρηματοδότηση, ενίσχυση, έργα οχύρωσης κ.τ.λ.). Όσο πιο κοντά ήταν οι χαλίφες στα ααουάσιμ και στα θουγούρ, πολιτικά αλλά και γεωγραφικά, τόσο αποτελεσματικότερα αυτά λειτουργούσαν.

Οι μετακινήσεις του πολιτικού και διοικητικού κέντρου του ισλαμικού κράτους καθώς και η απώλεια της πολιτικής και πολιτειακής ενότητάς του επηρέασαν βαθιά και τις παραμεθόριες περιοχές, μέχρι οι περιοχές των ααουάσιμ και των θουγούρ να αποτελέσουν τμήμα ενός πολύ μικρού ισλαμικού κράτους, του Εμιράτου του Χαλεπιού των Χαμντανιδών, ενός κράτους που αν και μαχητικό, ήταν ασύγκριτα ασθενέστερο των προηγούμενων ισλαμικών πολιτικών οντοτήτων που ήλεγχαν και φύλαγαν το αραβοβυζαντινό σύνορο⁸².

Το γιατί οι μουσουλμάνοι Άραβες δεν κατάφεραν να κατακτήσουν τη Μικρά Ασία και πώς σταμάτησε εκεί η επιθετική ορμή τους που τους είχε οδηγήσει να υποτάξουν πολλές περιοχές στη λεκάνη της Μεσογείου και στη δυτική Ασία, αποτελεί μια *rexata quaestio*, η ανάλυση και η συζήτηση της οποίας θα υπερέβαινε τα όρια και τους στόχους του παρόντος άρθρου. Πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι σε

⁸¹ Βλ. W. M. Ramsay, *Historical Geography* 349-356. – M. Canard, *Hamdanides* 240-285, ειδικά στις σελίδες 242-243, 272-273, 276, 282-285. – W. E. Kaegi, *Islamic Conquests* 240-243, με καλό χάρτη. – J. Haldon, *Warfare, State and Society* 56-59, με καλό χάρτη στη σελίδα 58.

⁸² Για το κράτος των Χαμντανιδών βασικό είναι το έργο του M. Canard, *Hamdanides*. Επίσης, για την ιστορία του Εμιράτου του Χαλεπιού κυρίως στη μεταχамντανιδική εποχή μέχρι τη σελτζουκική κατάκτηση βλ. S. Zakkar, *The Emirate of Aleppo 1004-1094*, Beirut 1971 και M. Miotto, *Ο ανταγωνισμός Βυζαντίου και Χαλιφάτου των Φατιμιδών στην Εγγύς Ανατολή και η δράση των ιταλικών πόλεων στην περιοχή κατά τον 10^ο και τον 11^ο αιώνα* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 48], Θεσσαλονίκη 2008.

οποιαδήποτε συζήτηση πάνω σε αυτό το θέμα δεν πρέπει αφενός να παραβλέπεται η ανανεωμένη και αναβαθμισμένη δομή του βυζαντινού στρατού που τού επέτρεπε να αντεπεξέλθει με επιτυχία στην αναμέτρηση απέναντι στον συγκεκριμένο αντίπαλο, στο συγκεκριμένο θέατρο επιχειρήσεων, και αφετέρου να μη δοθεί υπερβολική σημασία στα κλιματολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά της περιοχής⁸³. Δεν ήταν ούτε τα βουνά ούτε το χιόνι αυτά που σταμάτησαν τους μουσουλμάνους Άραβες, οι οποίοι άλλωστε είχαν αντιμετωπίσει με επιτυχία παρόμοια και υψηλότερα βουνά καθώς και παρόμοιες και σκληρότερες κλιματικές συνθήκες σε άλλες περιοχές, τις οποίες κατέκτησαν και κράτησαν για πολλούς αιώνες⁸⁴.

Το αμυντικό-επιθετικό σύστημα των *ααουάσιμ* και των *θουγούρ* του ενιαίου ισλαμικού κράτους (Χαλιφάτου) των πρώτων αιώνων του Ισλάμ θα αναβιώσει στις ίδιες περίπου περιοχές και με αξιοσημείωτες ομοιότητες κατά το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα. Αυτή τη φορά όμως η σειρά οχυρών χώριζε δύο μεγάλες ισλαμικές πολιτικές οντότητες, το Κράτος των Μαμελούκων και το Οθωμανικό Κράτος, και θα αποτελέσει το πολιτικό σύνορο μεταξύ τους μέχρι την κατάκτηση ολόκληρου του Κράτους των Μαμελούκων από τους Οθωμανούς και την ενσωμάτωσή του στο Οθωμανικό Κράτος⁸⁵.

Τέλος, αναλύοντας την ιστορία της περιοχής από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα εντοπίζεται μια γεωπολιτική σταθερά (geopolitical continuity), βάσει της οποίας η πολιτική οντότητα που ελέγχει τη βόρεια Συρία ή/και το βόρειο Ιράκ (Τζαζίρα) δεν ήταν ποτέ σε θέση να κατακτήσει και να κατέχει μόνιμα τη Μικρά Ασία, παρά τις κατά καιρούς επιτυχείς διεισδύσεις στο εσωτερικό της· σε αυτό έπαιζαν σημαντικό ρόλο διάφοροι παράγοντες πολιτικής και στρατιωτικής φύσεως. Αντιθέτως, έχει συμβεί πολλές φορές μια πολιτική οντότητα που ελέγχει τη Μικρά Ασία να κατακτήσει και να θέσει υπό τη μόνιμη κατοχή

⁸³. Την άποψη αυτή, που από τους αραβολόγους και τους ισλαμολόγους θεωρείται δεδομένη, συμμερίζονται και έγκριτοι βυζαντινολόγοι ειδικοί σε στρατιωτικά θέματα, όπως ο W. Treadgold, *Byzantium and Its Army* 208-209.

⁸⁴. Όπως στον Καύκασο και τον Αντικαύκασο, στο Ιράν, στο Αφγανιστάν, στην Υπερωξιανή, στα βουνά της δυτικής βόρειας Αφρικής και στην Ιβηρική Χερσόνησο, στο εσωτερικό της οποίας, πάρα το γεγονός ότι η περιοχή θεωρείται «μεσογειακή», οι θερμοκρασίες πέφτουν πολύ κάτω από το μηδέν τον χειμώνα.

⁸⁵. Βλ. Sh. Har-El, *Struggle for Domination in the Middle East. The Ottoman-Mamluk War 1485-1491* [The Ottoman Empire and Its Heritage 4], Leiden - New York - Köln 1995, ιδιαίτερα στις σελίδες 35-59, όσον αφορά το αμυντικό σύστημα των Μαμελούκων στην περιοχή.

της τη Συρία. Εν ολίγοις, η Συρία δεν κατακτά τη Μικρά Ασία, αλλά η Μικρά Ασία μπορεί να κατακτήσει τη Συρία⁸⁶.

⁸⁶ Η τελευταία φορά που παρατηρήθηκε παρόμοια εξέλιξη ήταν κατά τη διάρκεια των δύο αιγυπτοοθωμανικών πολέμων για τη Συρία (1830-1831 και 1839), όπου όμως βασικός υπήρξε ο ρόλος της διεθνούς διπλωματίας από δυνάμεις που ήταν «εξωτερικές» ως προς την περιοχή. Βλ. γι' αυτά M. Sabry, *L'empire égyptien sous Mohamed-Ali et la question d'Orient (1811-1849)*, Paris 1930. - D. Ayalon, *Egypt as a Dominant Factor in Syria and Palestine during the Islamic Period*, στο *Egypt and Palestine. A Millennium of Association (868-1948)*, εκδ. A. Cohen - G. Baer, Jerusalem 1984, σ. 17-47. - A. L. al-Sayyid Marsot, *Egypt in the reign of Muhammad Ali*, Cambridge 1984. - *The Cambridge History of Egypt*, τ. II: *Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century*, εκδ. M. W. Daly, Cambridge 1998.

Marco Miotto

**‘*Awāšim* and *Tuğūr*
The Military Frontier of the Islamic State (Caliphate) in Eastern
Anatolia**

This article concerns the structure and the organization of the frontier zone of the Islamic State (Caliphate) with the Byzantine Empire from the first period of the Islamic expansion to the first half of the 10th century, when Byzantine control over Cilicia, northern Syria and Greater Armenia was restored.

This zone was organized on two lines of fortified strongholds; some of them were walled cities and the other fortresses.

The fortified cities of northern Syria, called by the Arab historians and geographers ‘*Awāšim*, were initially on the very front line, but later with the northward movement of the frontier they laid in the rear, quite far from the operations theatre; though, they provided military support and supply to the fighting forces operating in the frontier and beyond in Byzantine territory.

A new line of strongholds, called *Tuğūr*, was established on the new frontier with fortresses and walled cities, in order to check out the movements of the enemy or contrast him in case, and to give military support to the troops making raids against the Byzantine territories.

This two-lines zone constituted a kind of a military frontier covering Cilicia, Northern Syria and Upper Mesopotamia (al-Jazira), following the ridges of the Taurus and Anti-Taurus mountains.

The structure and organization of these border towns and fortresses is the subject of this article; new elements about them are presented which help us to assess their effectiveness in the military operations and their role in the history of the Arab-Byzantine relations in Eastern Anatolia.